

**Про місце розташування
Базавлуцької та Чортомлицької
Запорозьких Січей**

В історичному минулому України Нікопольський край посідає особливе місце, оскільки його територія у XVI-XVIII ст.ст. була головним місцем виникнення, розвитку і припинення діяльності запорозького козацтва. Столицею Християнської Козацької республіки була Запорозька Січ. В межах Базавлуцько-Томаківського межиріччя вона знаходилася на острові Томаківка (сер. XVI ст. – 1593 р.), острові Базавлук (1593-1638 рр.), Микитиному Розі (1639-1652 рр.), Чортомлицькому Розі (1652-1709, 1728-1730 рр.), на р.Підпільній (1734-1775 рр.).

Українське козакознавство в кінці XX ст. – на початку XXI ст. в цілому розв'язало проблему про кількість та хронологію існування Запорозьких Січей [5; с. 531-617]. Не викликає сумнівів на сьогодні усталений погляд істориків про територіальну локалізацію Томаківської, Микитинської та Нової Січей. Проте, що стосується місця розташування Базавлуцької та Чортомлицької Запорозьких Січей, кожна із яких відіграла визначну роль в історії України, то єдиної думки щодо них, на переконання автора, ще не досягнуто.

Зокрема, існує розбіжність між публікаціями схем розташування Базавлуцької Запорозької Січі у таких виданнях, як **«Національний атлас України»** та **«Мала Енциклопедія: Українське козацтво»** [7; №24; 9; с.191].

Авторські колективи вищезгаданих видань у поданих ними схемах Запорозьких Січей розташовують Базавлуцьку Січ на захід від гирла р. Базавлук, а Чортомлицьку Січ у гирла р. Чортомлик.

Їх уявлення про територіальну локалізацію Січей базуються на дослідженнях видатного історика Д.І. Яворницького, які він здійснював наприкінці XIX ст. Вихідною позицією для нього у визначенні місця розташування Базавлуцької Запорозької Січі було повідомлення посла Священної

Римської імперії Еріха Лясоти, який перебував влітку 1594 р. з військово-дипломатичною місією на Запорожжі: «9-го [травня - прим авт.] мы прибыли на остров, называемый Базавлуком (Bazauluk), расположен возле рукава Днепра около Чортомлыка (Dortomlek), или, как они это называют, около Чертомлыцкого Днеприща (Neprissczie), приблизительно 2 мили. Там в то время у казаков был лагерь» [3; с.462].

Як стверджує Д.І. Яворницький: «Місце Базавлуцької Січі, описане Еріхом Лясотою, видно нам цілком виразно. Лясота плив по Дніпру, а з Дніпра по Чортомлицькому Дніприщу, з Чортомлицького Дніприща гілкою Підпільною, з Підпільної по гілці Сандалці, з Сандалки по її рукаву Верхній Лапці, з Верхньої Лапки в ріку Базавлук, «до острова Базавлука на Чортомлицькому Дніприщі»... Таким чином, врахувавши цю обставину, можна, здається, без жодного перебільшення сказати, що Базавлуцька Січ була не там, де Чортомлицька, й не там, де Підпільненська, тобто не в селі Капулівці і не в селі Покровському, а біля нинішнього села Грушівки Херсонського повіту, біля гирла ріки Базавлука. Та даремно стали б ми у наш час (у к.ХІХ ст.. – прим авт.) шукати острів із назвою Базавлук на річці Базавлук, навпроти села Грушівки. Щоправда, тут є два острови, один із яких місцеві жителі називають Дівичим, а другий узагалі не має ніякої назви... Саме він, очевидно, й був місцем другої запорізької Січі, Базавлуцької... Своєрідним свідомством перебування запорізьких козаків січчю на острові Базавлуку до цього часу є вцілілі на ньому неглибокі ями в кількості 21, розташовані абсолютно правильно в одну лінію одна біля одної коло східного краю острова. Вони нагадують залишки січових куренів або кошів, котрі, за свідченням Лясоти, були виконані на Базавлуку з хмизу і вкриті для захисту від дощу конячими шкурами» [10; с.68].

Відзначимо, що Д.І. Яворницький археологічні дослідження виявленого ним місця розташування Базавлуцької Січі не проводив. Не знайшли цього місця для організації його розкопок археологи і у ХХ ст.

Д.І. Яворницький досліджував також місце розташування Чортомлицької Запорозької Січі, і наводить у своїй праці «Історія запорозьких козаків» опис Чортомлицької Січі за документами Малоросійського Приказу 1672 р. У ньому, зокрема, зазначено: **«Город Сеча, земляной вал стоял в устьях у Чертомлыка и Прогною над рекой Скарбною: в вышину тот вал шесть сажень; с поля от Сумской стороны и от Базавлука (підкреслено авт.) в валу устроены пали и бойницы, а с другой стороны от устья Чертомлыка и от речки Скарбной до валу сделаны коши деревянные и насыпаны землей»** [10; с.80]. Виникає питання про який Базавлук мова йде – ріку чи острів. Як правило, козаки вказували термін «ріка» з відповідним топонімом. Ріка Базавлук знаходиться від річки Чортомлик на відстані понад 10 кілометрів, тобто за горизонтом. Тому на переконання автора згадка про Базавлук йде як про острів.

Д.І. Яворницький визначив наприкінці ХІХ ст. місце розташування колишньої Чортомлицької Січі на острові, який утворився (за усним переказом) внаслідок відокремлення козаками її території від материка під час оборони від російських військ у травні 1709 р. У другій половині ХІХ ст. цей острів мав площу у 2250 квадратних сажень і був затоплений водами Каховського водосховища у сер. 1950-х рр. За традицією, започаткованою Д.І. Яворницьким, вищезгаданий острів біля с. Капулівки ототожнювався з місцем розташування Чортомлицької Січі.

При ретельному вивченні вищезгаданої публікації Д.І. Яворницького про Базавлуцьку і Чортомлицьку Запорозькі Січі неодмінно виникає питання про достовірність народного переказу про те, як **«з боку степу запорожці за наполяганням Якіма Богуша, відділили свою Січ від материка ровом і пустили в той рів воду; в усякому разі того літа (1709 р. – прим.авт.) води було так багато, що вона навіть затопила частину куренів»** [10; с.88].

Питання про можливості малочисельної залоги Січі здійснити таке геологічне диво за лічені дні є риторичним, оскільки висота берега Чортомлицького Рогу у той час і до середини ХХ ст. складала від 10 до 20 м від рівня води.

В останні роки виявлені ряд важливих картографічних документів, які надають можливість вирішити питання територіальної локалізації Базавлуцької і Чортомлицької Запорозьких Січей, зокрема:

1. Карта **«Частина ріки Борисфен за порогами, що в народі називається Запорожжям (звідси й назва запорозькі козаки) від острова Хортиця аж до Евксинського моря»**, відома за стислою назвою **«Запорожжя»**, яку склав Г.Л. де Боплан у 1639 р., використовуючи інструментальні методи. Зокрема, на цій карті він позначає напроти річки Чортомлик острів, до якого є пояснювальний текст **«Острів створений природою (де козацька скарбниця з привезеними сюди тисячами знярядь для війни і ніколи не затоплюється), оточений зі всіх сторін багатьма островами, зарослими чагарником, що розташований навкруги»** [4; с.316]. Ймовірно, це і є острів Базавлук.

2. **«Карта Дніпра від р. Тясмину до р. Татарки з притоками Ворскла, Орель, Самара»** (наприкінці XVII ст.). На ній позначено нижче Дніпрових порогів на правому березі Дніпра Чортомлицька Січ («Сечь» в сучасній російській транскрипції). Напроти колоподібного абрису Січі через протоку розташоване таке ж саме колоподібне укріплення [6; с.169, 171].

Аналіз вищезгаданих карт, а також добре відомих в українській історичній науці ще двох карт, а саме:

1. **«План Старой Сечи казаков запорожских, который в Генеральной карте стоит под литерой А с показанием фарватера на реках цифирными литерами, которые значит футы»**, складений російським військовим інженером у 1738 р. [6; с.169, 171];

2. **«План Старой Сечи»**, який був складений у 1872 р. протоієреєм Нікопольської Свято-Покровської церкви І. Кареліним за завданням Одеського товариства історії та давнини [6; с.169, 171];

дає можливість зробити наступні висновки:

1. Острів Базавлук, на якому була Січ у 1593-1638 рр., позначений на карті Боплана 1639 р., а також карті кінця XVII ст., знаходився у гирла р. Чортомлик біля Чортомлицького Рогу або Капулівського мису, де розташовувалося

наприкінці XVIII ст. село Капулівка. За схемою 1872 р. він омивався річками Підпільною, Павлюком, Бейкушем, Скарбною. Він дійсно розмивався дніпровими повенями і був затоплений водами Каховського водосховища. Вершину його залишків було локалізовано 09 вересня 2015 р. за допомогою сучасних навігаційних приборів, і при цьому виявлені артефакти першої половини XVII ст.

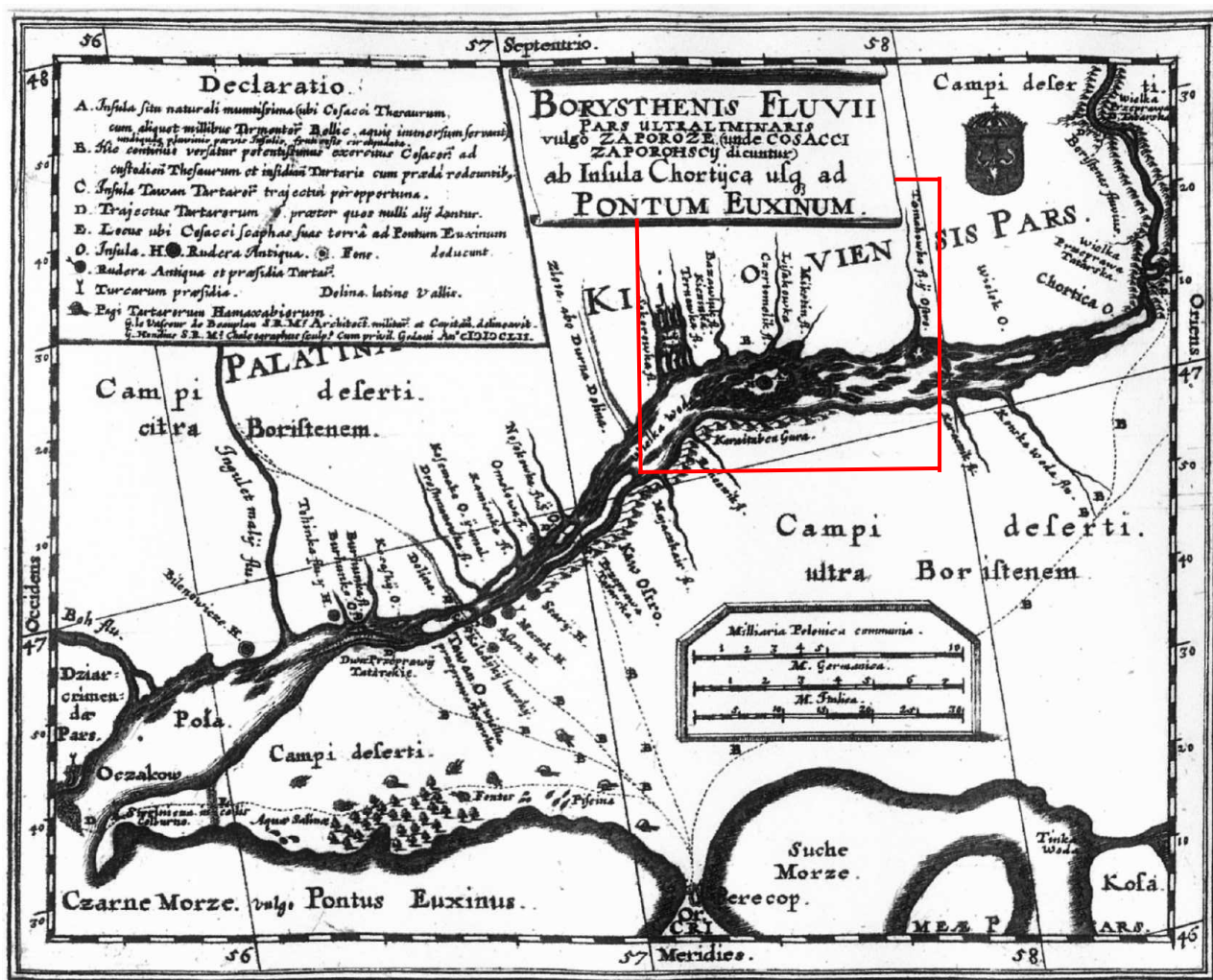
2. Чортомлицька Січ дійсно була розташована на високому березі Чортомлицького Рогу або Капулівського мису, який піддавався ерозії, але у острів не перетворювався [2; с.27]. Після знищення Січі російськими військами у травні 1709 р., її територія залишилась не відокремленою від материка протокою. Про це свідчить витяг з третьої статті Константинопольського трактату 1712 р. про втрату Росією території на лівому боці Дніпра, що належала Запорожжю: **«... Его царское величество весьма руку отнимает от казаков с древними их рубежами, которые обретаются по сю сторону (левую) Днепра, и от их мест, и земель, и фортец, и местечек, и от полуострова Сечи (підкреслено автором), который сообщен на сей стороне вышереченной реце...»** [1; с.45]. Це й же півострів, де була Чортомлицька Січ, показаний на російській військовій карті Старої Січі 1736 р. і був об'єктом для військово-інженерних робіт. Залишки Січі ототожнюються автором із залишками укріплень на території с. Капулівка позначених як «окоп» на плані 1872 р.

На сьогодні територія, де були залишки Чортомлицької Січі на Капулівському мисі, була забудована під час розвитку села у XIX-XX ст. Сліди укріплень не простежуються. Протягом всього часу неукріплений берег, розмивався під час повеней Дніпра, і частково був затоплений водами Каховського водосховища у середині 50-их років XX ст. Одночасно із розташованим через протоку за 100 м на схід від нього островом Базавлук, що був згаданий у щоденнику Еріха Лясоти у 1594 р. та в описі Січі за 1672 рік.

Джерела та література

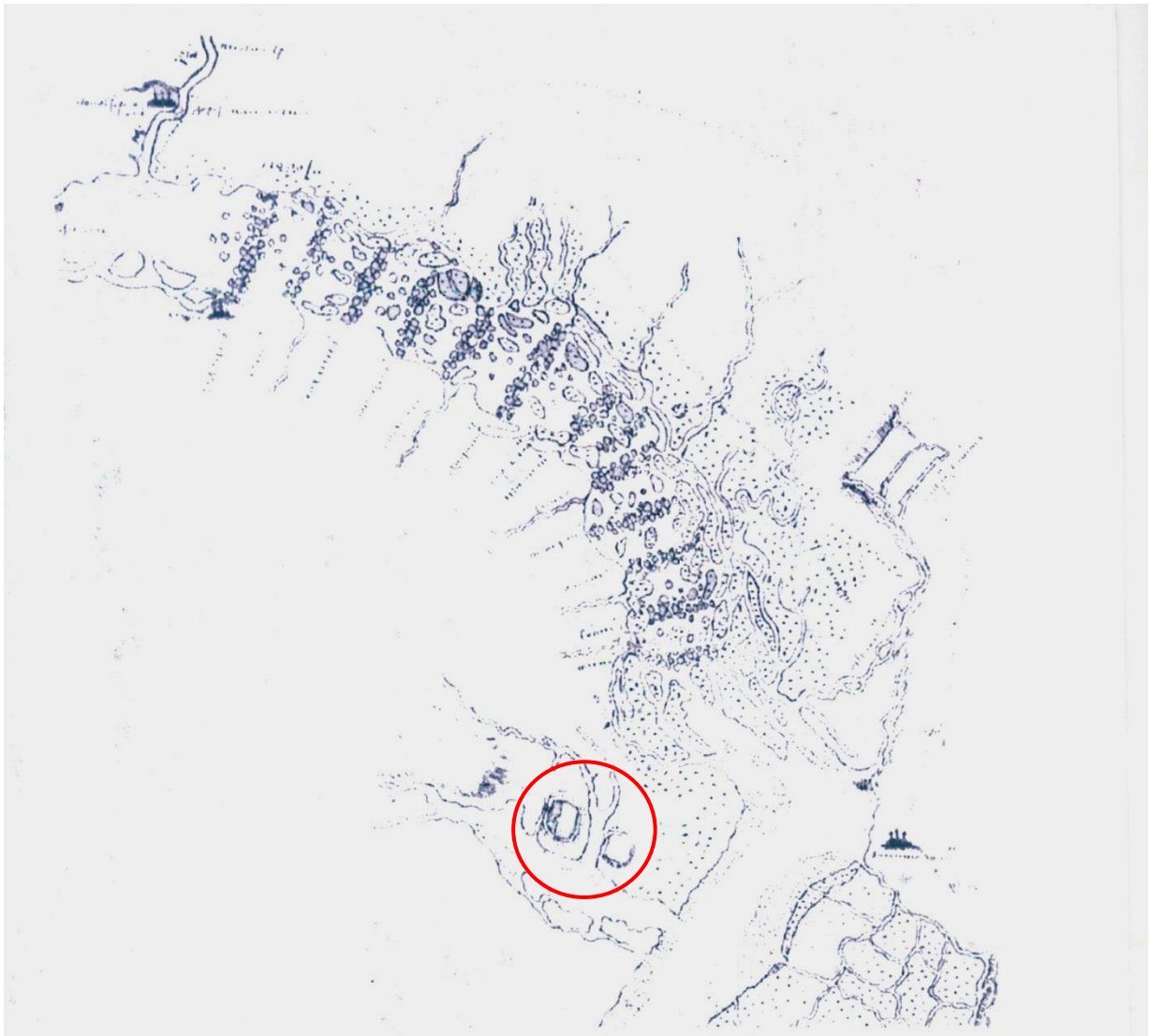
1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1735-1735 рр. Том 1. К.: Білоцерковська книжна фабрика, 1998. – 696 с.

2. Атлас Днепровского бассейна. Каховское водохранилище. К.: Киевская военно-картографическая фабрика, 2004. – 50 с.
3. Дневник Эриха Лясоты из Стеблева. Запорожская старина. Специальный выпуск №4. / НИИ казачества. Запорожское отделение. Киев-Запорожье, 2007. С. 443-477.
4. Жуковский М.П. Маловідома карта Г.Л. де Боплана про Запорожжя // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 20. Частина. Київ.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2011. С. 313-319.
5. Історія Українського козацтва: Нариси. У 2 т. / Редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 р. – т.1. – 800 с.: іл.. – Бібліогр.: с. 690-781.
6. Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 8/9 / Український археографічний збірник. Том 11/12. Видавництво М.П. Коць. Київ – Нью-Йорк, 2004. С. 157-189.
7. Національний Атлас України: Атлас / Нац.Акад.наук України; редкол. Л.Г. Руденко (гол.ред.) (та ін.). – Київ: Картографія, 2007. – 440 с.: іл., карти.
8. «План Старой Сечи». Національна бібліотека України ім.Вернадського В.І. Фонд Картографії. №6328к.
9. Українське козацтво: Мала Енциклопедія / кер.авт.колект. Ф.Г. Турченко; відп.ред. С.Р. Лях. – 2-е вид., доп. і переробл. – К. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. — 672 с.: іл., карти.
- 10.Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. іл. О.М. Апанович; Худож. В.М. Дозорець. – Львів. Світ, 1990. – 319 с.: іл. – Бібліогр. в підряд. прим.

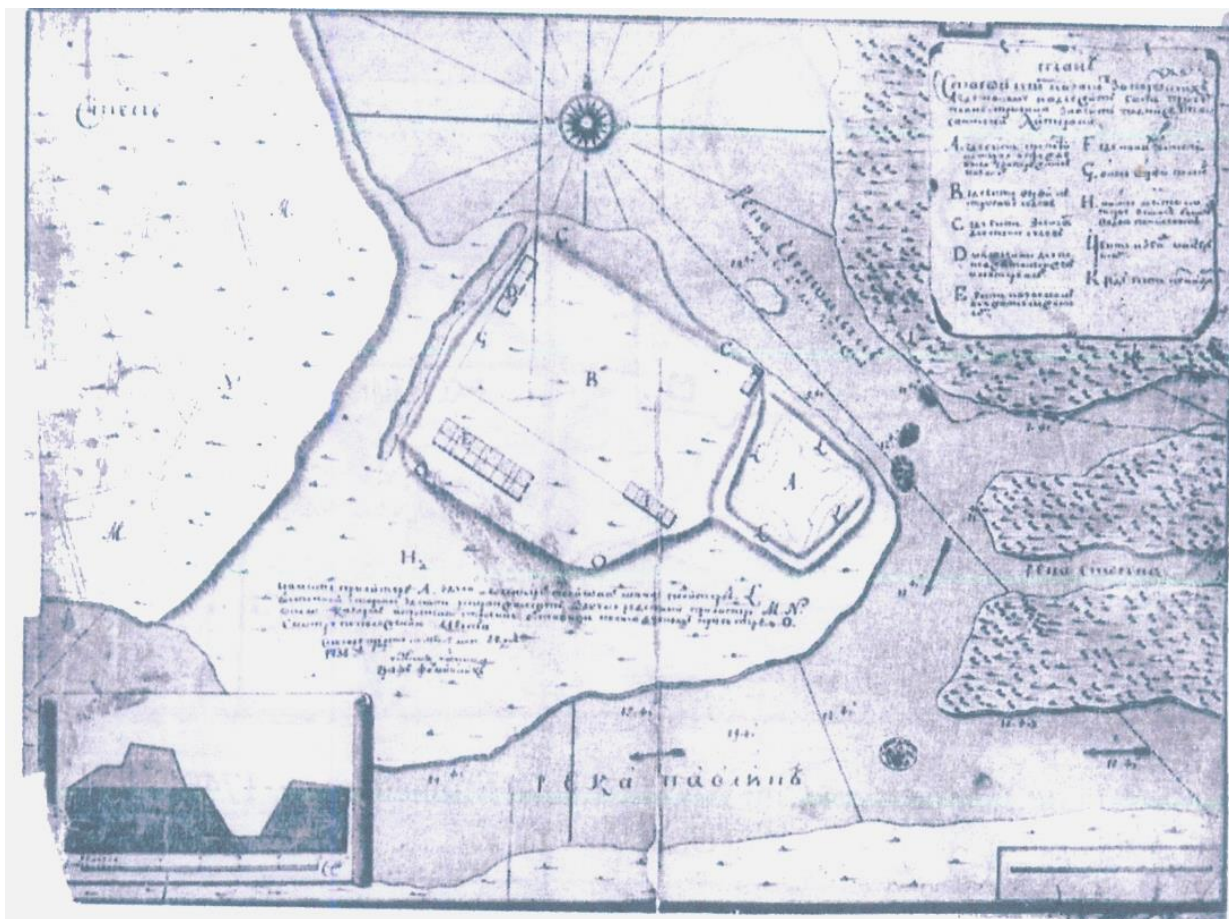
Карта. «Borysthenis Fluvii Pars ultraliminaris vulgo Zaporoze (unde Cosacci Zaporohscy dicuntur) ab Insula Chortycausq. ad Pontum Euxinum» (Частина ріки Борисфена за порогами, що в народі називається Запорожжям (звідси й назва запорозькі козаки) і від острова Хортиці аж до Євксинського моря)) авт. Г.Л. де Боплан, 1639 р.

□ - р-н Базавлуцько-Томаківського межиріччя.

Дніпровські пороги, Чортомлицька Запорозька Січ. Фрагмент карти «Дніпро від р. Тясмину до р. Татарки з притоками Ворскла, Орель, Самара» за Ленченко В.О. Б. р., вірогідно, в кінці XVII – на початку XVIII ст.

○ - Чортомлицька Запорозька Січ та острів Базавлук.

План городища Старої (Чортомлицької) Січі з проектом спорудження на цьому місці Старосіченського ретраншементу з корабельнею для ремонту суден Дніпровської військової флотилії («Планъ Старой Сечи казаков запорожскихъ, / а где какому надлежить быть при сем / плане строению, значить под нижеписанными литерами...»).

Фото. Острів Базавлук біля с. Капулівка Нікопольського району початок 1950-х років. Приватна колекція Саламахи В.І. (1938-2016 рр.).

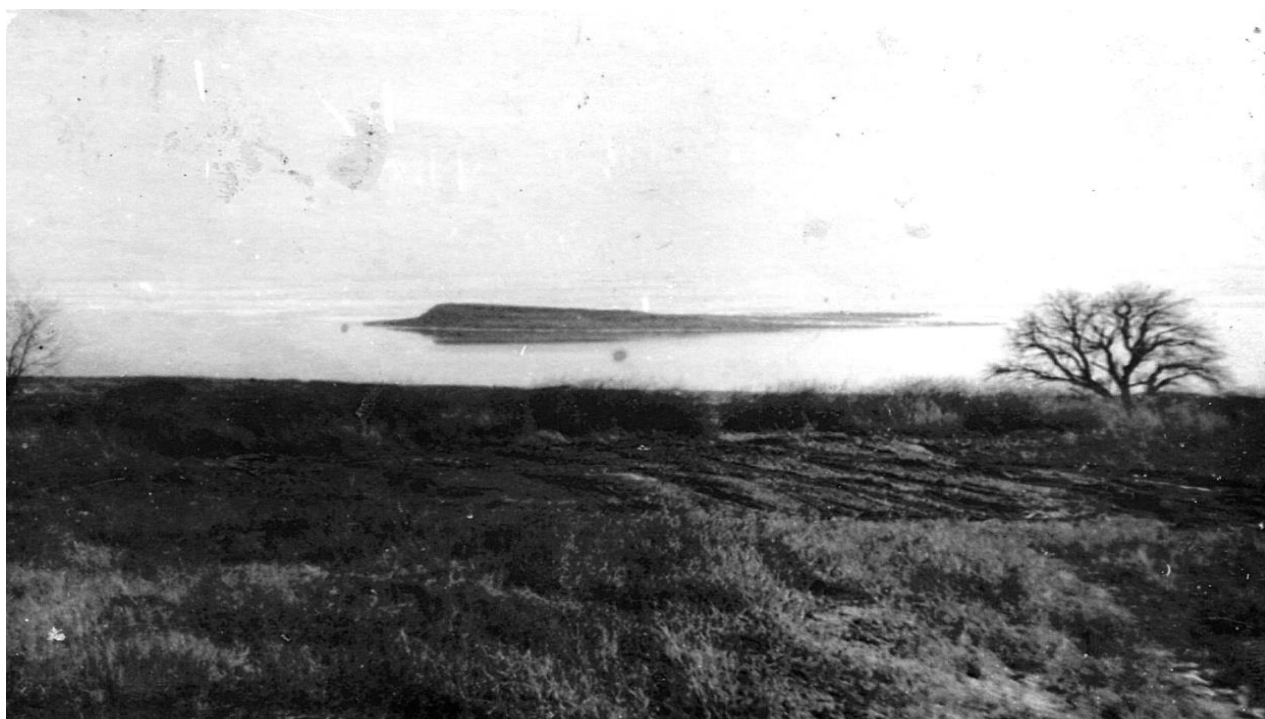

Фото. Затоплення берегів о. Базавлук водами Каховського водосховища. 1955 р. Авт. фото Саламаха В.І. Приватна колекція Саламахи В.І. (1938-2016 рр.).